

АДАПТАЦІЯ АНТИЧНОЇ СПАДЩИНИ ДО ПОТРЕБ ХРИСТІЯНСТВА У ТВОРАХ СВ. ВАСИЛЯ ВЕЛИКОГО

д. філол. н., проф. Леся Звонська

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У гоміліях св. Василя Великого – одного з найвизначніших представників золотої доби патристики – розглядаються засади і критерії адаптації надбань античної думки в таких основних аспектах: психологічному, сотеріологічному, дидактичному та герменевтичному.

In the Vasil's The Great speeches – one of the most notable representative in the Gold Age of patristic – basises and criteria of adaptation antique culture are researched in these main aspects: psychological, didactical, soteriological and hermeneutic.

У елліністичний період, який збігається з післяапостольськими часами, у найбільш поширених філософських системах (стоїцизм, епікурейство, скептицизм, еklektizm) теоретичні питання майже цілковито замінюються пошуком етичних ідеалів [6, с. 617]. Одним із світоглядних напрямків морально-етичного характеру стає релігія, зокрема християнство. Різні ідеологічні установки християнських і античних авторів зумовили двоїсте відношення до античної культури [1, с. 27]. Одні з християнських adeptів вступають у конфронтацію з світською і релігійною античною культурою. Промовистим у цьому відношенні є ригоризм Тертулліана: *“Що спільного у Афін з Єрусалимом? Що у Академії з церквою? Що у єретика з християнином? Нам немає потреби в пізнанні після Ісуса Христа, немає потреби в дослідженні після Євангелії* [5, с. 7].

Інші намагаються долучити до християнства кращі взірці класичної художньої літератури й філософії, як це робив його пізніший сучасник св. Климент Александрійський, який започаткував теоретичне обґрунтування сприйняття позитивних рис грецької філософії і використання її на службі християнства. Ідеї рецепції і адаптації здобутків античної цивілізації нагадують відому промову апостола Павла на Афінському ареопазі [8, с. 64]. Св. Климент неначе свідчить перед освіченими язичниками, що християнство не лише не

вороже до науки, а й високо цінує надбання попередників, у яких ἡ φιλοσοφία ἐκ τῆς θείας γραφῆς τὸ ἐμπύρευμα λαβοῦσα ἐν ὀλίγοις φαντάζεται *філософія неначе натхненна божественним писанням* [9, с. 508]. Таким чином, від св. Климента Александрійського постає поворотний етап у відношенні християнських авторів до надбань античної культури.

Проте справжнім захопленим апологетом здобутків античної культури та античного літературної спадщини та стає один з найвизначніших представників золотої доби патристики – св. Василь Великий. Він з таким запалом і натхненням пропагує звернення до кращих взірців античної думки, як жоден інший з християнських письменників

Як багато інших Отців церкви, св. Василь отримав в Афінах блискучу освіту в кращих традиціях античної школи, і після навчання володів усіма доступними знаннями як філолог, філософ, оратор, юрист; він мав глибокі знання з астрономії, математики, медицини. Вся письменницька творчість св. Василя – догматичні й аскетичні твори, листи, гомілії, як власне й суспільно-харизматична діяльність – засвідчує глибоку ерудицію в різних галузях знань. У власних творах, як зазначає А.Ч. Козаржевський, св. Василь орієнтується не на аудиторію “любителів-естетів” гри слів пізньоантичного красномовства, а на класичне ораторське мистецтво з його цілеспрямованим і позитивним впливом на суспільство в цілому й на індивіда зокрема [3, с. 60]. Сам св. Василь категоричний у відношенні до пустослів'я та неправдомовства: διὸ δὴ πάση φυλακῇ τὴν ψυχὴν τηρητέον, μὴ διὰ τῆς τῶν λόγων ἡδονῆς παραδεξάμενοί τι λάθωμεν τῶν χειρόνων, ὥσπερ οἱ τὰ δηλητήρια τὰ τοῦ μέλιτος προσιέμενοι *тому слід всіляко оберігати душу, щоб насолоджуючись приємними словами, ми неусвідомлено не набралися поганого, як ті, що приймають мед, змішаний з отрутою* та καὶ ῥητόρων δὲ τὴν περὶ τὸ ψεύδεσθαι τέχνην οὐ μιμησόμεθα *не будемо наслідувати вміння ораторів переконливо говорити неправду* [10, с. 564; 2, с. 258, с. 259].

Справді програмною у цьому відношенні можна назвати гомілію з назвою-анотацією Πρὸς τοὺς νεοὺς, ὅπως ἂν ἐξ Ἑλληνικῶν ὠφέλοιεντο λόγων *До молоді про*

те, як можна користатися зі світської літератури. У ній квінтесенцією доцільності звернення до античної літератури є слова самого св. Василя: Ἀλλὰ ταῦτα μὲν που καὶ τοῖς ἡμετέροις λόγοις τελειότερον μαθησόμεθα· ὅσον δὲ σκιαγραφίαν τινὰ τῆς ἀρετῆς, τό γε νῦν εἶναι, ἐκ τῶν ἕξοθεν παιδευμάτων περιγραφόμεθα. Τοῖς γὰρ ἐπιμελῶς ἐξ ἑκάστου τὴν ὠφέλειαν ἀθρίζουσι, ὥσπερ τοῖς μεγάλοις τῶν ποταμῶν, πολλαὶ γίνεσθαι πολλαχόθεν αἰ προπροσθῆκαι πεφύκασι. Хоча найкраще усього навчає Святе Письмо, проте і зі світської літератури зробимо для себе обрис добродетелі, бо хто старанно використовує кожну нагоду, отримує користь з усього, як великі ріки від своїх приток [10, с. 588; 2, с. 270].

Розгляд св. Василем засобів впливу і обґрунтування доцільності залучення античної спадщини до виховання християн стосуються різних аспектів, як от психологічного, соціологічного, герменевтичного та дидактичного. Їх сполучення творить певний сугестивний стиль проповідей і у поєднанні з харизматичністю постаті самого Василя, безперечно, мало разючий ефект впливу на слухачів.

У стратегії рецепції античної культури християнством св. Василь враховує різний освітній та соціальний статус, духовний стан аудиторії. У цьому відношенні багато важить життєвий реалізм його порівнянь, наприклад, коли користь від творів античної літератури порівнюється з кроною дерева, а Святе письмо – з його плодами. Порівняння, взяті з ремісничої сфери чи життя простолюду “робили екзегезу Василя дуже популярною і доступною” [4, с. 29]. Для досягнення більшого ефекту порівняння часто супроводжуються антитезами, часто із плеоназмом заперечних слів та виразів, наприклад: καὶ καθάπερ τῆς ῥόδωνιάς τοῦ ἄθους δρεψάμενοι τὰς ἀκάνθας οὐ μὴ ἐκκλίνομεν, οὕτω καὶ ἐπὶ τῶν τοιούτων λόγων ὅσον χρήσιμον καρπώσαμενοι, τὸ βλαβερὸν φυλαξώμεθα. *коли ми збираємо троянди з куща, то намагаємося не торкатися колючок, то так само збираймо корисне з тих творів і уникаймо шкідливого [10, с. 545; 2, с. 259].*

Антитетичні висловлювання часто побудовані як ізоколони. Так, тезу про неприйняття пишнослів'я та неправдомовства, св. Василь напрочуд влучно й

образно передає через протиставне уподібнення тих, хто на словах вихваляє чесноти і виголошує про них палкі промови, а на ділі надає перевагу розкошам і порокам, – акторам, які в п'єсах грають ролі царів, а насправді є простими рабами. Цю думку св. Василь підтверджує цитатою з Еврипіда: τοῖς λόγοις ὁμολογοῦντα τὸν βίον παρέξεται ἀλλ' ἢ γλῶττα μὲν ὁμώμοκεν, ἢ δὲ φρῆν ἀνώμοτος, κατ' Εὐριπίδην ἐρεῖ *язик присягнув, але думки не зв'язані присягою* (Εὐρ. Ἴππ. 612) та словами Платона: ἀλλ' οὗτός ἐστιν ὁ ἔσχατος τῆς ἀδικίας ὅρος, εἴ τι δέῃ Πλάτωνι πείθεσθαι, τὸ δοκεῖν δίκαιον εἶναι, μὴ ὄντα *що вдавати з себе справедливого, насправді не будучи таким, – це є крайній ступінь несправедливості* [10, с. 570; 2, с. 262].

Похвалу християнським чеснотам св. Василь віднаходить й у античних епіків: він згадує Гомера, кажучи, що *той, хто своїми ділами утверджує свої переконання, справді є мудрим, а інші блукають мов тіні οἶος πέπνυται· τοὶ δὲ σκιαὶ αἴσσοι* (κ 495) та в Гесіода: ἄριστον μὲν εἶναι τὸν παρ' ἑαυτοῦ τὰ δέοντα ξυνορῶντα· ἐσθλὸν δὲ κάκεινον τὸν παρ' ἐτέρων ὑποδειχθείσιν ἐπόμενον· τὸν δὲ πρὸς οὐδέτερον ἐπιτήδειον, ἀχρεῖον εἶναι πρὸς ἅπαντα *мудрим є той, хто сам знає, що найкраще; розумним є той, хто приймає напоумлення від інших; а той, хто не здатний ні до першого, ні до другого, – нездара в усьому* (Ἡσ. Ἐργ. 291-295). Рясно цитує елегії Солона: ἀλλ' ἡμεῖς αὐτοῖς οὐ διαμειτόμεθα τῆς ἀρετῆς τὸν πλοῦτον· ἐπεὶ τὸ μὲν ἔμπεδον αἰεὶ, χρήματα δ' ἀνθρώπων ἄλλοτε ἄλλος ἔχει *але ми не промінємо доброчесності на їхнє багатство, бо вона незмінна, а багатство людське сьогодні належить одному, а завтра – іншому; πλούτου δ' οὐδὲν τέρμα πεφασμένον ἀνδράσι κείται *людина не знає межі для багатства* (Σολ. Ἐλ. 2, 71) та Феогніда: οὐκ ἔραμαι πλουτεῖν, οὔτ' εὐχομαι, ἀλλὰ μοι εἴη ζῆν ἀπὸ τῶν ὀλιγῶν, μηδὲν ἔχοντι κακόν *не прагну багатіти, ані не бажаю бути багатим, вистачить для мене у житті небагато, лише б не зазнати зла.* [10, с. 573; 2, с. 261; 10, с. 586; 2, с. 268].*

Не завше св. Василь наводить прямі цитати, часто він передає власними словами співзвучні йому думки, так щодо Феогніда св. Василь пише:

παραπλήσια δὲ τούτοις καὶ τὰ Θεόγνιδος, ἐν οἷς φησι τὸν Θεόν, ὄντινα δὴ καὶ φησί, τοῖς ἀνθρώποις τὸ τάλαντον ἐπιρρέπειν ἄλλοτε ἄλλως ἄλλοτε μὲν πλουτεῖν, ἄλλοτε δὲ μηδὲν ἔξειν *схожі слова є й у віршах Феогніда, в яких він пише, що бог (кого б він так не називав) схиляє ваги людської долі то в один, то в інший бік, то дарує багатство, то кидає у злидні* [10, с. 573; 2, с. 261].

Св. Василь широко використовує й сюжети з античної історії, оповідає про звитягу атлетів Мілона і Полідама, музиканта Тимотея, талант Фідія і Поліклета, повчальні історії, як от про Александра і Діогена, розповідь софіста Продика про Геракла на роздоріжжі тощо.

Св. Василь вважає: ποιητέον ἡμῖν καὶ πονητέον εἰς δύναμιν ἐπὶ τὴν τοῦτου παρασκευὴν, καὶ ποιητιᾶς, καὶ λογοποιοῖς, καὶ ῥήτορι, καὶ ἀνθρώποις ὁμιλιτέον, ὅθεν ἂν μέλλῃ πρὸς τὴν τῆς ψυχῆς ἐπιμέλει ἂν ὠφέλειά τις ἔσεσθαι *можна отримати велику користь з творів поетів, прозаїків і ораторів; спілкування з мудрими людьми благотворно впливає на нашу душу* [10, с. 565; 2, с. 257].

Він навіть настоює на попередньому ознайомленні з творами античної літератури, перш ніж починати вивчення *святої і таїнственної науки τῶν ἱερῶν καὶ ἀπορρήτων παιδευμάτων* [10, с. 565; 2, с.258]. Підтвердженням своїм думкам св. Василь знаходить у Святому Письмі, оскільки Λέγεται τοίνυν καὶ Μωϋσῆς ἕκείνος ὁ πάνυ, οὗ μέγιστόν ἐστιν ἐπὶ σοφία παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις ὄνομα, τοῖς Αἰγυπτίων μαθήμασι ἐγγυμνασάμενος τὴν διάνοιαν, οὕτω προσελθεῖν τῇ θεωρίᾳ τοῦ ὄντος. Παραπλησίως δὲ τούτῳ κἂν τοῖς κάτω χρόνοις τὸν σοφὸν Δαυιδὸν ἐπὶ Βαβυλωνός φησι τὴν σοφίαν Χαλδαίων καταμαθόντα, τότε τῶν θείων ἄψασθαι παιδευμάτων *Моисей* *здобув собі величну славу серед людей завдяки мудрості, бо натренував розум у вивченні наук єгиптян, а потім приступив до споглядання Суцього. Подібне кажуть і про мудрого Даниїла, що жив пізніше і спершу у Вавилоні осягнув халдейську мудрість, а вже потім взявся до Божої науки* [10, с. 568; 2, с. 258].

В антитезі до похвали чеснотам виступає осуд негативних рис поведінки, таких, наприклад, як гнів. Так, св. Василь переповідає Плутархову історію про Перікла і злоріку, Евкліда з Мегар, Сократа, якого побив чолов'яга, і до цих

розповідей наводить слова Еврипіда: ἐπ' ἐχθροὺς θυμὸς ὀπλίζει χεῖρα *гнів озброює руку проти ворогів* (Еὐρ. Рησ. 84).

Подаючи повчальні приклади, св. Василь не забуває проводити паралелі з християнського вчення: τοῦτ' ἔστιν γὰρ τὸ τοῦ Σωκράτους ἀδελφὸν ἐκείνῳ τῷ παραγγέλματι, ὅτι τῷ τύπτουσι κατὰ τῆς σιαγόνης καὶ τὴν ἑτέραν παρέχειν προσῆκε, τοσοῦτου δεῖν ἀπαμύνασθαι· τὸ δὲ Περικλέους ἢ τὸ Εὐκλείδου τῷ τοὺς διώκοντας ὑπομένειν, καὶ πράως αὐτῶν αὐτῶν τῆς ὀργῆς ἀνέχεσθαι· καὶ τῷ τοῖς ἐχθροῖς εὐχεσθαι τὰ ἀγαπᾶ, ἀλλὰ μὴ ἐπαρᾶσθαι. Ὡς ὁ γε τούτοις προπαιδευθεὶς οὐκ ἔτ' ἂν ἐκνεῖους ὡς ἀδυνάτοις διαπιστήσειεν *вчинок Сократа, неначе брат-близнюк наказові: І коли хто вдарить тебе по правій щоці, – підстав йому й другу* (Мт. 5: 39). *Ось наскільки ми маємо бути далекі від помсти. А приклади Перікла чи Евкліда нагадують нам місце з Євангелії, де сказано, щоб не противитися тим, що нас переслідують, і терпляче зносити їх гнів, і про те, що треба молитися за ворогів, а не проклинати їх* (Мт. 5: 44). *І той, хто змалку був вихований на таких прикладах, не нарікатиме, що євангельські приписи неможливо виконати.*

Аналогічно, св. Василь зазначає, що Платон радить дбати про тіло у міру потреб і настільки, наскільки це необхідно, щоб займатися філософією, і одразу ж вказує, що його (Платонова) думка схожа до тієї, яку висловив апостол Павло: *Догодження тілу не перетворюйте на пожадання* (Рим. 13:14).

Проте апологія античного спадку у св. Василя має доволі обмежену і цілком прагматичну мету, а саме – доцільність їх як додаткових ілюстрацій чи аргументів християнського вчення: ταῦτα σχεδὸν εἰς ταῦτὸν τοῖς ἡμετέροις φέροντα πολλοῦ ἄξιον εἶναι μιμήσασθαι τοὺς τηλικούτους φημί *такі приклади, які навчають чеснотам, подібним до християнських, варті наслідування* [10, с. 548; 2, с.263]. Все інше, як він пише: τοῖς ἐπὶ σκηνῆς καταλείψομεν *залишимо комедіантам на сцені* [10, с. 569; 2, с. 259].

Таким чином, св. Василь Великий не лише визнає високе історичне значення античної культури, а й формує відношення християнства до науки в цілому, до освіти, до знань взагалі. Він відстоює значення літератури, яка облагороджує

людину і завдяки якій душа очищається від чуттєвості та тренується у пізнанні істини. У цілому, приклади з античного життя чи літератури, як правило, подаються паралельно з алюзіями зі Святого Письма, у вигляді як безпосередніх цитат з нього, так і натяків, окремих сюжетів, а іноді просто в наведенні промовистих імен, тому все повчання і аргументація св. Василя Великого логічно зводиться до Святого Письма.

Література

1. Аверинцев С.С. Византийская литература / История всемирной литературы: В 9 т. – М., 1984. – Т. 2.
2. Василь Великий. Гомілії / Пер. Л. Звонської. – Львів: Свічадо, 2006.
3. Козаржевский А.Ч. Античное ораторское искусство. – М., 1980.
4. Памятники византийской литературы IV-IX веков / Пер. Т.В. Поповой. – М., 1968.
5. Попов К. Тертуллиан, его теория христианского знания и основные начала его богословия. – К., 1880.
6. Поснов М.Э. Гностицизм II века и победа христианской церкви над ним. – К., 1917.
7. Поснов М.Э. История христианской церкви. – Брюссель, 1964. – 616 с.
8. Флоровский Г.В. Восточные отцы церкви IV века. – Париж, 1990.
9. Die griechischen christlichen Schriftsteller der drei Jahrhunderte. Clemens Alexandrinus. – Zw. Band. – Stromata. – Buch I-VI. – Leipzig: Otto Stahlin, 1908.
10. Migne J.-P. Patrologiae cursus completus. – Series Graecae. – Paris, 1885. – Vol. XXXI.